УДК 82-32

Э.Р. Нәбиуллина

Г. ИСХАКЫЙНЫҢ «СӨННӘТЧЕ БАБАЙ» ХИКӘЯСЕНДӘ КӨНКҮРЕШ ДЕТАЛЬЛӘРЕ

Статья посвящена изучению бытовых деталей в рассказе Г. Исхакый, где писатель показывает татарскую повседневность без приукрас, такой, какая она есть на самом деле. Он описывает знакомые всем детали, затрагивает деликатные моменты из жизни народа. На примерах показана роль мелких бытовых деталей в изображении повседневной жизни главного героя.

Ключевые слова: Г. Исхаки, повседневность, бытовая деталь, татарская литература, теория литературы.

This article is devoted to the study of household items in the story of G. Iskhaky, where the writer shows Tatar daily life without embellishments, as it really is. He describes the details familiar to all, touches upon delicate moments in the life of the people. The examples show the role of small household items in the image of the daily life of the main character.

Keywords: G. Iskhaki, daily life, theory of literature, tatar literature, household item.

Гаяз Исхакыйның роман, повесть, хикәяләре татар прозасы тарихының алыштыргысыз әһәмиятле бер өлешен тәшкил итә. Аның әсәрләреннән башка «XX гасыр башы татар тормышын, аның авылын, шәһәрен, мәдрәсәсен, шәкерт һәм хәлфәләрен, мулла һәм хәзрәтләрен, тагын бик күп якларын тулы күз алдына китерү мөмкин түгел» [Гайнанова, 1997, б. 10]. Әдип халыкның тормышын, көнкүрешен оста күзәтә һәм аны җентекләп тасвирлауга зур игътибар бирә.

Мәсәлән, 1910 елда Төркиядә укыган Татар әдәбияты турындагы докладын ул иң элек нәкъ менә Казан татарларының яшәү шартларына, һавасына, сәяси вәзгыятькә бәйле тормыш-көнкүреше белән таныштырудан башлый: «*Суык йортыбыздан башка киемнәремезнең дә, ашаячак һәм эчәчәгебезнең дә ныклы, көчле, туклыклы булуы кирәктер. Һәр шималь төркиенең аты, сыеры, куе (сарыгы) булуы зарури. Соңрак бу хайванны симертү, асрау да кирәктер. Боларны булдыру өчен эшләргә һәм дә бик күп эшләргә тиеш буламыз... Шималь төркиләренең иҗтимагый хәятлары руслардан аерым вә үзүзенә җитәрлек иде. Бу җәһәттән гадәт буенча рус диңгезе күзәтүе эчендә калган бер утрау кебек иде. Казан татарлары мөстәкыйль бер тормыш белән яшиләр иде*» [Исхакый, 2005, т. 6, б. 191]. Ягъни Исхакый көндәлек тормыш, яшәү шартларын аерым бер кешенең генә түгел, ә, гомумән, халыкның язмышына, аның мәдәниятенә, сәнгатенә; холкы һәм уйлары формалашуга тәэсир итә торган мөһим фактор буларак кабул итә. Әлеге үзенчәлекләрне даими ассызыкларга, башка җәмгыятьләргә дә җиткерергә кирәк дип таба.

XX–XXI гасырлар чигендә фәлсәфә, культурология, тарих фәннәрендә көндәлек тормышны өйрәнүгә яңача караш барлыкка килә. Әдәбият белеме кысаларында да әлеге төшенчәгә соңгы елларда игътибар арта. Рус, чит ил әдәбиятын өйрәнүдә «*повседневность*» (көндәлек тормыш) термины уңышлы гына әйләнешкә кереп китте. Бу өлкәдә Т.А. Никонова, И.А. Манкевич, Т.Д. Венедиктова, Н.Н. Козлова, И.В. Саморукова, Т.Г. Струкова һ.б. рус галимнәренең тикшеренүләре шактый. Татар әдәбияты әсәрләренә дә көндәлек тормыш сурәтләнү, аның мәгънә төрлелеге, үсеш-үзгәрешенә яңа күзлектән карау таләп ителә. Бу уңайдан Гаяз Исхакый иҗаты аеруча игътибарга лаек, чөнки ул, үз чорының башка иҗатчыларыннан аермалы буларак, әсәрләрендә реаль тормышны, уйдырмалардан арындырып, ничек бар, шулай сурәтли.

Исхакый көнкүреш детальләргә аеруча игътибарлы: «Әдип беренчеләрдән булып татарның көндәлек тормышын артык бизәүләрдән азат итеп, хөкем чыгармыйча, үгет-нәсыйхәтсез генә сурәтли. Ул еш кына социаль-көнкүреш тематикаларга мөрәҗәгать итә, һәркемгә таныш детальләрне, халык тормышының иң четерекле мәсьәләләрен сурәтли» [Габдрафикова].

Гаяз Исхакыйга күзәтүчәнлек хас, иҗаты аша ул үзен халыкның көнкүреш дөньясын өйрәнүче галим буларак та күрсәтә. «Мулла бабай», «Кәләпүшче кыз», «Зиндан», «Зөләйха» – бу әсәрләрнең һәрберсе татар яшәешенең мөһим сәхифәләрен тәшкил итә. Әлеге исемлекне лаеклы рәвештә «Сөннәтче бабай» хикәясе дәвам итә. Ул 1911 елда язылып, 1912 елда Казанда басыла. Шушы чорда Г. Исхакый М. Горький белән элемтәдә тора һәм үзенең берничә әсәрен, шул исәптән әлеге хикәяне дә, русчага тәрҗемәдә бастыруга ирешә[1].

«Сөннәтче бабай» хикәясенең сюжеты гади. Үзенең кәсебен яшәү мәгънәсе итеп таныган сөннәтче Корбанколый картның озак еллар бергә гомер кичергән хатыны Гөлйөзем әби вафат була. Картның моңа кадәр җай гына барган тормышы кинәт туктап кала, яшәү кыенлаша. Сөннәтче бабай үзенә урын таба алмый һәм яңадан өйләнергә, күнегелгән тормышына әйләнеп кайтырга тели. Тик аның «яңа» карчыгы Гөлйөзем әбигә капма-каршы холыклы була. Аның сөннәт пәкесе белән бәрәңге чистартып утыруын күреп, хурлыкка түзә алмыйча, Корбанколый карт тиз арада дөнья куя.

Беренче карашка әсәр милли һәм дини йолалар, гореф-гадәтләр, аларны саклау турында кебек. Г. Исхакый иҗатын өйрәнгән Х. Миңнегулов, Р. Ганиева, Л. Гайнанова, А. Әхмәдуллин, Ф. Мусин кебек татар галимнәре, әдәбият белгечләре аны шулай дип тәкъдим итә һәм әсәргә шушы күзлектән чыгып бәя бирә. Чыннан да хикәядә төп геройның көндәлек тормышындагы вакыйгалар (кунакка алу, көнкүреш мәшәкатьләре, аш әзерләү, сөннәткә утырту кәсебе, яучылау, әрвахлар

[1] Әсәр «Ежемесячник» журналының 1916 елгы 3–4 нче саннарында рус телендә дөнья күрә.

рухына дога уку, кешене бакыйлыкка озату һ.б. йолалар) мулдан сурәтләнә. Сөннәтче бабай образы аша Гаяз Исхакый XIX гасыр азагы – XX гасыр башы татар авылын, аның тормышын, көнкүрешен, төрлегеген күрсәтә. Татар авылының гына түгел, ә татар дөньясының тулы картинасын ачып бирә: «*Көннәр кыскара башлап, кичләр суыгая башлагач, киленнәр киндер урыннарыны чормадан төшереп кора башлагач, кызлар киергеләрене киереп, балтыр чүпрәкләр челтәрли, якалар чигә башлагач, Сөннәтче бабайларда да хәл үзгәрә, анларның өйләре дә әллә нинди зур эшкә хәзерләнә башлый иде. Шул көн якынлашуы сизелә башлагач та, Гөлйөзем әби керләр чайкый, өенең идәннәрене юа, самавырны тагы көзге кеби иттереп ачып куя, шул көнгә дип җәйли җыйган каймагыннан гөбе яза иде*». Халык нинди тәртипләр белән яшәгән, нәрсәләргә ышанган, нинди йолаларны кадерләгән – барысы әнә шушы бер хикәягә тупланган.

Әсәр көнкүреш детальләргә гаҗәеп бай. Һәр детальнең үз урыны бар: *...кәҗә саву, тавыклар ашату, йомырка җыю, самавыр кую Гөлйөзем әбинең эше булган кеби, миләшкә су сибү, йортны себерү, канауларны төзәтү дә Сөннәтче бабайның гына эше иде. Оныткан-мын икән әле, өй җыештыру да бөтенләй Гөлйөзем әбинең җилкәсендә иде. Ул һәр көнне әллә ничә мәртәбә идәнне себерә, һәр атна кич ком берлән сап-сары итеп самавырны ача, айда бер өйнең ярыкларыны ямар өчен сылаган балчык өстеннән акбур белән буйый, һәр намаз алдыннан картының комганына су сала иде...* Аларны санап кына китү Г. Исхакый өчен бик гади бурыч булыр иде. Шушы детальләрнең һәрберсен тәфсилле карап, яңадан бербөтенгә җыйганда, автор укучыга җиткерергә теләгән яңа мәгънәләр ачыла.

Әдәби деталь дигәндә, без иң аз сурәтләнгән, тәэсир көченә ия әдәби нечкәлек: пейзаж, портретның бер өлешен, аерым әйбер, хәрәкәт яки психологик адымны күз алдында тотабыз. Деталь әдәби әсәрдә эмоциональ-мәгънәви көчкә ия. Аларны күпләп куллану, санап бару ярдәмендә язучы аерым бер образны күз алдына китереп бастыра. Эстетик вазифа белән беррәттән, еш кына җентекле детальләр мәгълүмат бирү вазифасын башкара. Ә кайчакта деталь символик мәгънә дә ала [Әдәбият белеме, б. 45]. Әдәби әсәрләрдә деталь көндәлек тормышның бер өлеше генә түгел, ә тулы бер чорны, мәдәниятне, халыкларны үз эченә җыйган күрсәткече дә булырга мөмкин.

Хикәянең төп героен – Сөннәтче бабайны авылда һәркем белә. Гадәттә кеше үзен белә башлаганнан бирле аны уратып алган иң якын кешеләрен хәтерли: әти-әнисен, бертуганнарын, якын кардәшләрен һәм... Сөннәтче бабайны. Кемдер аны олы хөрмәт белән искә ала, берәүләр аны балаларын елаудан туктатканда өркетү өчен файдалана, кыз балалар курчак уйнаганда да аерым бер курчакны Сөннәтче бабай дип тоталар, ягъни һәр кеше тормышында аның үз урыны бар. Сөннәтче бабайның яшен белүче, хәтта бу турыда уйланучы да юк, ул һәрвакыт булган һәм булачак кебек. Ягъни халык арасында, халыкның күзаллавында, көндәлек тормыш-көнкүрешендә

аның башкалар белән бүлешми торган аерым бер урыны бар. Кыскасы, Сөннәтче бабай – авыл халкын берләштереп торучы, бар халык өчен уртак кыйммәтләрне үзенә туплаган үзәк образ, йола һәм гореф-гадәтләрнең үзе.

Ул ике зур холерадан исән калган*, йорты ике зур утта* янмаган, *илдәге корылык аның арышын саргайтмаган,* ягъни халыкка бетү, юкка чыгу куркынычы янаган вакытта да, Сөннәтче бабай һәм ул саклаган кыйммәтләр ничектер исән калган. Аның *читтән килгән һәрбер шарлатанга* (ягъни чит-ят тәртипләргә) үз хакын белдерү өчен *пәкесе,* шешәгә тутырган *сары череге* һәм *шәҗәрәсе* бар. Бу өч нәрсә кыйммәтлеге белән югары дәрәҗәдә, алар өчесе дә өйнең иң кадерле урынында торалар. Шунда ук Гөлйөзем әбинең дә кадерле саналган һәфтияге, бөтиләре саклана торган кечкенә сандыгы да бар. Өй җиһазлары күп булмаса да, рухи байлык билгесе булган шушы берничә әйбер аларны да, халыкны да яшәтә. Әлеге детальләргә тулырак тукталып китик.

Сөннәтче бабайны сөннәтче иткән, пәйгамбәрләр заманыннан мирас буларак килә дип ышанып, кадерләп тоткан, изге эшләргә рухландырган, образны ачуда хәлиткеч роль уйнаган детальләрнең берсе – ул, әлбәттә, *сөннәт пәкесе*. Автор пәкене болайрак сурәтли: *...ул бик мөкаддәс иде. Бабай аны да салаватсыз тотмый, аны да күрсәткәндә атасыннан калганыны сөйләп кенә калмаенча, аның да шул буыннардан үтеп, хәзрәти Сәлман Фарсидан килгәненә кадәр барып җитә, аңар хәзрәти Рәсүлнең үз кулы берлән бирүене дә әйтеп куя иде*, шул рәвешле аның әһәмиятен, изгелеген ассызыклый. Сөннәт пәкесе – Корбанколый карт өчен яшәү чыганагы, аның кәсебе, шуның ярдәмендә ул көн күрә.

Сөннәтче бабайның шәҗәрәсе дә *хикмәтле*, анда төрле чорда яшәгән, татар-мөселман тарихында әһәмиятле роль уйнаган шәхесләр: мәсәлән, Кырым ханнары нәселеннән Мулламорад искә алына. Гаяз Исхакый искәрмәсе буенча, Мулламорад – заманында Русиянең уртасына күчеп, гыйлем юлында хезмәт иткән шәхес. Анда Мамай, Аксак Тимер, Хан Гәрәй, хәзрәти Билал... һәм, әлбәттә, Сәлман Фарси исемнәре бар. Бу уйдырма шәҗәрәнең ышанычлы булуына һичкем, хәтта Сөннәтче бабай үзе дә шикләнми. Ул үзен шушы затларның дәвамчысы, бу җирдә бик әһәмиятле вазифа башкаручы итеп тоя. Аның чынбарлыгы шушы детальләргә, шушы инануларына корылган.

Бабайның өй түбәсе дә бик борынгы заманда *авыл тарихын белми торган вакытта* ябылган. Өйдәге барлык детальләр: тәрәзәсе, балчыгы, түбәсе Сөннәтче бабайга охшаган. Аның дөньясы башкалардан үзгә; йорты, бакчасы, каралты-курасы төзек, Гөлйөзем әби белән гармониядә яши, бакчасы, ягъни эшләгән эше уңыш китерә, һәрнәрсә билгеле бер тәртипкә, җайга салынган. Ягъни күп еллар элгәре билгеләнгән яшәү тәртипләре әлегәчә дәвам итә. Татарларда гасырлар дәвамында буыннан-буынга тапшырылып килергә тиешле

тәртипләр, йолалар бар. Сөннәтче бабай да үзеннән соң әлеге яшәү рәвешен нәсел дәвамчысы булган улына тапшырырга тиеш. Ләкин аның бердәнбер улы патша хезмәтендә үлә. Автор шушы деталь аша буыннар чылбырының өзеләчәгенә, җайга салынган яшәү рәвешенең мәңгелек булмавына ишарә итә. Чөнки кешелек тарихында мәңгелек җәмгыятьләр моңа кадәр дә булмаган һәм хәзер дә юк, һәр нәрсә юкка чыгуга яки үзгәрүгә дучар. Әсәрдә әнә шушы көндәлек тормышның даими үзгәрешсез баруы белән әлеге тәртипләрне җимерүгә китергән көтелмәгән хәлләр, вакыйгалар бер-берсенә каршы куела. Гөлйөзем әбинең үлеме Сөннәтче бабай өчен шушындый җимергеч вакыйга була.

Язучы әсәрдә сүз барган замананың *башка булганлыгын* даими кабатлый: *Замана бозылмаган иде әле, кешеләр ихлас, бер-берсеннән шикләнми иде...* Үткәндәге вакыйгалар, шәхесләр һәрчак шулай матур, идеаллаштырып бирелә. *Ул вакытта җәдиде-кадиме, гәзитемәзите, думасы-бумасы юк; ул вакытта мәктәп, мәдрәсә мәсьәләсе, тел мәсьәләсе, муллалар, яшьләр мәсьәләсе юк иде. Һәр мәсьәләгә хәл кылынган, һәр агымга юл билгеләнгән иде,* дип сурәтли. Әлеге чорны язучы *җәйге җилсез көнне ашъяулык кеби тип-тигез ага торган Идел* белән чагыштыра. Аңа каршы торган *буа* юк, ягъни җәмгыятьтә каршылыклар, альтернатив фикер, теләк, яңалык юк. Чыннан да, еш кына халык арасында үткән заманнар, үткән буын вәкилләре бездән акыллырак, ихласрак, күркәм холыклырак булган дигән күзаллау яшәп килә. Бу һәрвакыт шулай булган. Шулай уйлау кеше күңелендә ниндидер терәк, тормыш итүнең идеал образын тудыра.

Сөннәтче бабайның янә бер кәсебе бар: ул яз айларында мөгез кую, кан алдыру белән дә шөгыльләнә. Ягъни халык алдында ул тагын бер зур миссия башкара, ул – бозылган канны чистартучы. Шул күнегелгән яшәү *агымыны тирескә сөрергә теләгән һавалы җилдән,* яңа гадәтләрдән башны, уйларны гына түгел, ә канны да арындыра: *«Машалла, машалла, хәзрәт, каның бик бозылган икән, кап-кара!» – дип, хәзрәткә сөйли; хәзрәт, шул бозылган каннан котылыр өчен, һаман агыздырганнан-агыздыра бара иде.*

Язучы Сөннәтче бабайны татар авылының, татар көнкүрешенең алыштыргысыз бер үзәге, барлык йолаларны җыеп, аларны яшәтеп торган образ итеп күрсәтә. Аның кайсыдыр сыйфатларыннан көлгәндә дә, үз итеп, яратып кына көлә. Мәсәлән, һәр ел көзгә аяк басканда, Сөннәтче бабай хәзрәт белән абыстайны ашка ала. Килгән кунакларны хуҗалар, гадәттәгечә, нык түбәнчелек белән кунак итәләр: *Бернәрсә дә хәзерли алмадык!* – дия-дия, шурпасын да, бәлешен дә, пешкән үрдәген дә берсе артыннан берсен чыгарып кына торалар, чөнки татарларда кунак сыйлау тәртибе шундый. Хуҗалар түбәнчелек белән генә ризык чыгара, кунаклар тартынып кына сыйлана. Ләкин сүз ара сүз чыгып, *бишенче кат самавырны яңартканнан* соң, аралар якыная, аралашу гадиләшә, Сөннәтче бабай да хәзрәт өчен Корбанколыйга әйләнә.

Алда әйтелгәнчә, Корбанколый бабайның киенү рәвеше, яшәү тәртипләре, каралты-курасы, көндәлек тормышы – барысы да үтә традицион, бер көйгә салынган. Ләкин шушы җайланган тормышны бозып, Гөлйөзем әби авырып китә, Сөннәтче бабайның дөньясы, еллар буе дәвам иткән тәртипләр какшый башлый. Баштарак әлеге хәлне тоткарларга, күнегелгән тормышны янә кайтарырга, карчыкны терелтергә уйлыйлар: аңа яңа туган балаларны *авызландыра торган хөрмә* дә каптыралар, моңа кадәр бар мәсьәләне хәл итәрдәй көчкә ия булган *мәтрүшкәле чәй* дә эчереп карыйлар, кан да алдырырга уйлыйлар, ягъни моңарчы булмаган хәлләрне үзләре өчен гадәти ысуллар белән хәл итәргә тырышалар, ләкин карчыкның хәле җиңеләйми. Таң атканда, Гөлйөзем әби бакыйлыкка күчә. Шул көннән дөнья үзгәрә башлый, әмма Сөннәтче бабай үз тормышының элеккеге тәртибен ничек тә сакларга тели һәм яңадан өйләнә. Ләкин яңа хатынның тәртипләре башка, ул элеккеге хатынга беркайчан да охшамаячак. Ул бу дөньяны башкача кабул итә, Сөннәтче бабайга кадерле булган нәрсәләр аның өчен зур әһәмияткә ия түгел.

Исхакый әлеге әсәрдә көнкүрешнең үзгәрүе, кайсыдыр мәгънәле әйберләрнең, күренешләрнең, ышануларның, тәртипләрнең юкка чыгуы турында яза. Сәбәпләрнең төрле булуын, заманага бәйле рәвештә алардан котылып булмаячагын язучы яхшы аңлый, шуңа күрә «тыныч заманаларда» булган дөньяны, көнкүрешне ничек бар, шулай язып, «фотосурәткә төшереп калдырырга» омтыла.

Әсәрдә карап үтелгән көнкүреш детальләр билгеле бер образ, бу очракта Сөннәтче бабай тормышына гына кагылмый. Ул үз эчендә аерым бер җәмгыятьнең – авыл халкының яшәү рәвешен, аның дөньяга карашын, ышануларын берләштерә. Корбанколый карт үрнәгендә әдип иске яки искергән, үзгәреш таләп иткән яшәү рәвешен яңа шартларга каршы куя, аларны бер вакыйга – Гөлйөзем карчыкның үлеме аша бәрелешкә кертә. Сөннәтче бабай – иске тәртип кешесе, ул башка төрле карашларны (бу очракта яңа хатыны алып килгән яңа тәртипләрне) кабул итми, үзгәреш кичергән дөньяга яраклаша алмый. Димәк, яңа, Гөлйөземсез дөньяда ул үз урынын тапмаячак.

Гаяз Исхакый әсәрен *Бер тормыш бетте, бер тормыш башланды,* дип тәмамлый. Әлеге хикәядә Сөннәтче бабай һәм аның дөньясы ярдәмендә чорларның алмашынуы күрсәтелә. Бу – 1905 елгы революциядән соңгы үзгәрешләр, аның халыкка тәэсире дип кабул ителә. Автор иске тәртипләрнең, яшәү рәвешенең үзгәрүен табигый күренеш дип таный, шул ук вакытта халык аңында, аның көнкүрешендә булган ышануларның, тәртипләрнең, детальләрнең кыйммәтен ассызыклый: *«Бер ике-өч елдан Сөннәтче бабай йорты урынында тормыш галәмәтеннән бернәрсә дә калмады»,* ләкин каберлекләр өстендә шаулап үсеп утырган ике ак каен үткәндәге дөнья турында хәтерләтеп тора. Үткәндә булганнар: яшәү рәвеше, ышанулар яхшымы, начармы – ул халык тарихы һәм һәркемнең аларны хәтерләргә,

белергә хакы бар. Г. Исхакый көнкүреш детальләр ярдәмендә укучыны әнә шушы идеягә чыгара.

Әдәбият

Ахунов А. Долгое возвращение (135 лет со дня рождения Г. Исхаки) // Казанский альманах. 2013. № 11. С. 128–140.

Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. Казан: Мәгариф, 2007. 231 б.

Габдрафикова Л. Гаяз Исхаки: шакирдские будни, развод и политическая опала в жизни и творчестве // https://realnoevremya.ru/articles/90645-gayaz-ishaki-zhizn-i-tvorchestvo-do-emigracii (Дата обращения: 1.06.2020)

Гайнанова Л. Кереш мәкалә // Исхакый Г. Сөннәтче бабай. Казан: Идел-Пресс, 1997. Б. 3–10.

Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр, 1998. 464 б.

Нәбиуллина Эльза Ринат кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты